

DUBROVAČKE VESTI O SKENDER-BEGU CRNOJEVIĆU I CRNOJ GORI POD NJEGOVOM VLAŠĆU

BOGUMIL HRABAK

Opšte je poznato da historiskih vrela za crnogorsku prošlost, kao uostalom i za historiju ostalih jugoslovenskih zemalja, u XVI stoleću ima vrlo malo. Bez ikakve sumnje, ovaj nedostatak izvornog materijala predstavlja objektivnu mogućnost, ne ulazeći u pitanje metoda i tendencija, da su se stvorila tako oprečna mišljenja kad se radi o crnogorskoj povesti XVI i XVII veka. Treba se složiti s mišljenjem da su Ilarion Ruvarac i Jovan Tomić bili jedini srpski historičari koji su, sa stanovišta i stepena razvijenosti tadašnje nauke, na osnovu izvora prišli pitanju o položaju Crne Gore prema Turcima u XVI i XVII stoleću. Ali, s obzirom da je položaj Crne Gore pod turskom vlašću u pomenuto vreme bio izuzetan, poređujući ga sa stanjem u drugim našim oblastima, Ruvarac i Tomić su dali samo uprošćen, dakle polovičan odgovor; oni nisu mogli pronaći put za rešavanje protivrečnosti koje se javljaju među izvorima, ponekad čak loše tumačeći građu.¹ Ne manje je tačno da se puni odgovor u rešavanju pitanja o položaju Crne Gore u pomenuto vreme može dati samo »savjesnim proučavanjem društveno-ekonomskih odnosa u crnogorskim bratstvima za ta dva vijeka«, dakle tek uz »podatke o životu i unutrašnjem razvitku rodova i bratstava u Crnoj Gori«.² Starija historiografija nije ulazila u pitanje razvitka plemenskog života, tim pre što su mletački izvori, najmerodavniji pri proučavanju starije crnogorske povesti, dosada davali, kao i drugi dosadašnji izvorni materijal, vrlo malo podataka o unutrašnjim prilikama.³ Otuda je vrlo korisno što su historičari i etnolozi, iako se njihovi rezultati zasada nisu oivičili i složili, pokušali da na novi stupanj podignu ranija istraživanja o crnogorskim plemenima.⁴

¹ *Br. Đurđev*, Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, Sarajevo, Svjetlost, 1953, str. 11—12.

² *J. Jovanović*, *Br. Đurđev*: Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, Svjetlost, Sarajevo 1953, — Istoriski zapisi br. 2 za 1954, str. 640. — Nažalost, nije rečeno gde bi se ti podaci mogli naći i kako bi trebalo postaviti proučavanje pomenutih odnosa.

³ *B. Đurđev*, Turska vlast, str. 48, bel. 3.

⁴ Kritički vidi: *B. Đurđev*, Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena, Radovi Naučnog društva BiH II (Od ist.—fil. n. I), Sarajevo 1954, str. 165—220;

Poštujući metodološke napore da se prevaziđu ograničenosti Ruvarčeva i Tomičeva rada, treba pre svega dalje raditi na tome da novi izvorni materijal stvori sigurnije otporne tačke, sa kojih bi se moglo egzaktno prići rešavanju postavljenoga problema. Pošto je veći deo mletačkog i celi domaći materijal skupio i obradio J. Tomić, vrlo je dragocen rad na turskim izvorima, pre svega defterima.⁵ Od interesa za nauku bilo je pretraživati i dubrovačke arhivske fondove, te izneti što bliski i inače vrlo obavješteni sused zna o prilikama u Crnoj Gori u vreme Skender-bega Crnojevića, a isto tako utvrditi da li su i kakve su veze postojale između ovog kolenovića na sandžачkoj stolici i male slovenske trgovačke republike na Jadranu.

Iako malobrojni, dubrovački arhivski materijal je za proučavanje stanja u Crnoj Gori u drugom i trećem deceniju XVI veka utoliko važniji, što on predstavlja dokumentaciju drukčijeg karaktera od vrlo korisnih ali ipak jednostranih vesti koje pružaju defteri. Tu se ne radi ni o kakvoj naraciji ni samo o pravnim ili finansiskim obavezama pa čak i pretenzijama, koje i nisu morale biti ostvarene, nego o neposrednim izvršnim odlukama ad hoc. S obzirom na to da su arhivski zapisi o Crnoj Gori i Skender-begu imali funkcionalnu vrednost i službeni karakter u vreme neposrednog odvijanja historiske radnje, a isto tako imajući u vidu geografsku blizinu i trgovačku poslovnost i realističnost informacija u Dubrovniku, — treba naglasiti da je dubrovačka arhivska građa izvor prvoga reda. Upravo zbog zvaničnog karaktera ovih zabeležaka, dubrovačke građe o Skender-begu i Crnoj Gori pod njegovom vlašću ima najviše u knjigama Vijeća umoljenih, najvažnijega organa Dubrovačke republike.

I

Dubrovačka arhivska građa najpre vrši hronološku ispravku, kako za početak tako i za kraj Skeneder-begove vladavine u Crnoj Gori. Prva vest o Skender-begu Crnojeviću kao sandžak-begu Crne Gore nosi oznaku od 14 juna 1514 godine. Iako je s pravom nastojao da ukaže da je Skender-beg došao na upravu u svoj rodni kraj i pre pomenutog datuma, J. Tomić se ipak čvrsto držao 1514 godine, te je smatrao da je Skender-

P. Šobajić, Pogrešna tumačenja postanka dinarskih plemena, Glasnik Etnogr. inst. SAN II—III (1953—54), str. 689—98; *C. Kostić*, Još nešto o knjizi »Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku«, Glasnik Etnogr. inst. SAN II—III (1953—54), str. 703—5; *P. Mijović*, O nekim slabostima metoda proučavanja crnogorskih plemenskih organizacija, Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju br. I za 1957. str. 95—117.

⁵ *B. Đurđev*: Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića, Prilozi za orijent. filologiju I (1950), str. 7—22, II (1951), str. 39—56. Turske građe za Skender-begovo doba nema u crnogorskim arhivima (vidi: *H. Hadžibegić*, Turski dokumenti u Državnom muzeju na Cetinju, Istoriski zapisi br. 1—2 za 1955, str. 115—130). Dva neobjavljena turska dokumenta čuvaju se, prema saopštenju *H. Šabanovića* (1952 god.) u Državnom arhivu u Dubrovniku. — Novi, veoma korisni arhivski materijal za Crnu Goru u XVI stoleću skupio je u Veneciji kolega dr. Gligor Stanojević, kome zahvaljujem što je tekst ovoga rada pročitao i dao nekoliko sugestija.

beg »došao u Crnu Goru prvih dana meseca maja, posle pravoslavnog Đurđev-dana, kad su pokupljeni ratnici otišli sa ranijim sandžak-begom«. ⁶ Skender-beg Crnojević je, međutim, primio položaj namesnika Crne Gore i stigao na mesto opredeljenja još u toku 1513 godine. Petnaestog decembra 1513, naime, rešeno je u Dubrovačkom senatu da se doda 600 dukata od opštinskog novca, da bi se u dukate promenio ostatak akči Skender-bega, sandžaka Crnojevića. ⁷ Pet dana kasnije Malo vijeće je usvojilo da se daruje jedan kotorski plemić koji je u Dubrovnik došao kao poklisar Skender-bega Crnojevića. ⁸ Sredinom decembra 1513 godine Skender-beg Crnojević ne samo da je već sigurno boravio u Crnoj Gori kao sandžak-beg, nego je već ranije slao turske akče u susedni Dubrovnik, da mu ih Republika zameni u cekine, kojima bi se mogao poslužiti pre svega u Veneciji i Italiji. Jednu grupu novca Dubrovčani su mu, dakle, još pre toga zamenili, a tada, 15 decembra, odlučili su da to učine i sa ostatkom. Upućena svota Skender-begova novca svakako nije bila neznatna, pošto se ostatak cenio na 600 dukata. To je bio početak poslovnih odnosa Skender-begovih sa Dubrovnikom, gde je potomak starih dinasta povremeno održavao dodir ne samo sa vlašću aristokratske republike, nego i sa pojedinim privatnim osobama.

Velika je šteta što nije nađena kakva ranija beleška o dolasku Skender-bega kao turskoga upravljača u oblasti Crnojevića. ⁹ Kad bi se sandžak-beg pa čak i niži turski funkcioner pojavio u Hercegovini pa i u Sarajevu, Dubrovčani bi slali deputaciju s pozdravom i darovima, da požele dobrodošlicu novom susedu. Ovo, osim izuzetno, nije činjeno sa skadarskim sandžak-bezima, te je verovatno propušteno i u slučaju Crnojevića. Ipak, možda će neko kasnije traganje po dubrovačkim blagajničkim knjigama uspeti da utvrdi bar izvršenje ako ne i odluku Senata o prvoj zameni Skender-begova novca.

Do sličnog rezultata, tj. da je treći sin Đurđa Crnojevića prispeo na upravu u zavičaj još 1513 godine došao je drug B. Đurđev u svojoj tezi. Đurđev nije raspolagao s dokumentom koji bi o ovome neposredno govorio, nego je dolazak Skender-bega Crnojevića povezao s pobonom crnogorske raje juna 1513 godine ¹⁰ i željom Porte da duhove u Crnoj Gori utiša slanjem preverenog pretstavnika stare dinastije u položaju sandžak-bega, kao i olakšanjem dažbina siromašne crnogorske raje. Pošto se s ovim

⁶ J. Tomić, Crnojevići i Crna Gora (1479—1528), Glas SKA LXII/39, Beograd 1901, str. 54—55, bel. 226.

⁷ Cons. rog. XXXIII, 4: Prima pars est de suplendo a ducatis sexcentis infra de denariis Communis nostri pro cambiando restum asprorum Schenderbegi sanzachi Cernoevich (per 23, contra 14). Poneki dubrovački dokumenti privlače pažnju istraživača i za period od 1496 do 1513. Tako, u jednoj odluci Vijeća umoljenih od 28 septembra 1502 govori se o tome da Dubrovnik zadrži vojnike iz Gornje Zete koji su u Stonu (Cons. rog. XXIX, 77).

⁸ Cons. min. XXXI, 219: ser Nicolaus Dragovich de Catharo, qui venit ad nos orator Schenderbeghi Cernoevich.

⁹ Nisam je uspeo naći u knjigama Dubrovačkog Državnog arhiva.

¹⁰ Dokumentat o tome: *Marina Sanuda Odnosaji* skupnovlade mletačke prama južnim Slavenom, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku VI, Zagreb-Mleci, 1863, str. 398.

indikativnim rešenjem nije složio referenz u disertacionoj komisiji, prof. dr. J. Tadić, Đurđev se prilikom štampanja teze uklonio od ove pretpostavke. U publikovanoj tezi (1953) Đurđev je pisao: »Skender-beg Crnojević je dobio Crnogorski sandžak na taj način što je uzeo u zakup crnogorsku filuriju«, i u belešci: »Iz toga se jasno vidi da je Skender-beg za kupom došao do Crnogorskog sandžaka i da su timari ukinuti«. ¹¹ Kad mu je dolepotpisani, svojim pismom iz Carigrada, početkom 1954 godine, skrenuo pažnju na to da je Skender-beg ipak došao za sandžak-bega Crnojevićevske oblasti 1513 godine, Đurđev je ponovo naglasio svoje prvo stanovište u vezi s ovim pitanjem. ¹²

Godine 1513—14 bili su uopšte u Carigradu na ceni ljudi iz poznatih porodica zapadnog dela Balkanskog poluostrva. Upravo tada kad je Skender-beg Crnojević poslao čoveka s pismom i akčama u Dubrovnik, skadarski sandžak-beg Mehmed Obrenović poslao je svoje glasnike da za njega u »slovenskoj Veneciji«, u Dubrovniku, kupe neku robu. ¹³ Krajem 1513 godine, pak, za novog vezira na Porti imenovan je Ahmet Dukadinović, ¹⁴ potomak poznate severoarbaraške porodice Dukadina.

Sledeći dubrovački podatak o Skender-begu pada marta 1515 godine. Tada je sandžak Crnojević ponovio slučaj iz kraja 1513 godine, te poslao glasnika s akčama u prijateljski Dubrovnik, da mu Republika zameni turske srebrnjake za zlatninu. Ovoga puta, međutim, Dubrovčani su se izvinili, odgovarajući mu na njegovo pismo. ¹⁵

Sredinom 1517 godine nastalo je neko kretanje među Crnogorcima i susednim brđanskim i hercegovačkim plemenima. Riđani i Zupci napisali su dubrovačkoj gospodi pismo o Crnogorcima koji se nalaze u gibanju. U vezi s tim dubrovačko Vijeće umoljenih odlučilo je na sednici od 6 avgusta da se u Konavlima postave dobre straže, da se piše u Hercegnovi i krajišnikovu zameniku, i da se predvide i obave sve neophodne pripreme. ¹⁶ Nešto kasnije Riđani su u Dubrovniku zatražili deset mačeva i deset štitova, da bi se branili od crnogorske vojske. Ne želeći da ulaze u ove međusobice, dubrovački senatori su rešili da ne izađu u susret ovoj

¹¹ B. Đurđev, Turska vlast, str. 38 i 49, bel. 4. Na str. 113 B. Đurđev upoređuje dolazak Derviša Alića Sarvanovića za sandžak-bega Crne Gore sa slučajem dolaska Skender-bega Crnojevića.

¹² B. Đurđev, Sitni prilozi za istoriju Crne Gore u XVI i XVII veku, Godišnjak ID BiH VI, Sarajevo 1954, str. 60, bel. 1. — O krupnoj, pre svega hronološkoj, grešci G. Elezovića vidi: B. Đurđev, Turska vlast, str. 8. — J. Tomić je dolazak Skender-bega u dedovinu označio kao lični Skender-begov uspeh (Crnojevići, Glas LXII/39, str. 54).

¹³ Cons. rog. XXXIII, 148'. — Ranije se bespredmetno vodila diskusija da li je Skender-beg, zbog titule koju je sebi okačio, bio i sandžak-beg Skadra (o tome: J. Tomić, Glas LXII/39, str. 54, bel. 225). — Podatak o Mehmed-begu Obrenoviću je jedini kad se radi o imenu skadarskog sandžak-bega krajem 1513 godine.

¹⁴ Dubrovački senat, 16 januara 1514, izglasao je da mu se uputi uobičajeni vezirski dar: Cons. rog. XXXIII, II'. — S proleća 1515 sultan ga je pogubio (*Marina Sanuda Odnosaji*, Arkiv VI, str. 454).

¹⁵ Cons. rog. XXXIII: 148', 150' (Schenderbegus Cernoevich, bez titule). Njegovo pismo Dubrovniku nije se sačuvalo u ostavi za korespondenciju, u Acta S. Mariae Maioris kao ni drugde.

¹⁶ Cons. rog. XXXIV, 158' (pro gentibus de Cernagora, qui se movent).

molbi.¹⁷ Ono što ovde pada u oči, ako se ne obrati pažnja na količinu traženog oružja, jeste da se ne pominju »ljudi iz Crne Gore« a još manje pljačkaši ili naprimer zločinci nego *vojska* iz Crne Gore.

Zima nije prekinula neprijateljstva na ondašnjoj crnogorsko-hercegovačkoj granici nego se u međuvremenu dogodilo da su se i susedna hercegovačka plemena povelala za namerama jačih i udarnijih Crnogoraca, te je Dubrovnik imao razloga da strahuje. Negde oko Nove godine 1518 održan je skup i dogovor naroda Crne Gore i Rovaca da bi se štetili susedi. O ovoj vesti koju su u Dubrovnik donela dvojica Trebinjaca, raspravljalo se u Vijeću umoljenih 19 januara 1518 godine.¹⁸ Već iza sredine januara Dubrovčani su pretpostavili da će osetiti pokret Crnogoraca, pristupanje Rovaca uz saplemenike iz Crne Gore i povijanje Riđana i, starih pljačkaša Konavala, Zubaca pred jačom plemenskom crnogorskom vojskom. Dvadeset sedmog januara zaključeno je u Senatu da se krajišnikovom zamniku pošlje jedna osoba da se žali na razbojništva, upade i pljačke koje dubrovačkim podanicima u Konavlima nanose Zupci, i da ga obaveste o sabiranjima i lošim nakanama Riđana, Zubaca i Rovaca prema Dubrovčanima.¹⁹ Početkom februara 1518 kadiji Hercegnovog predata su dvojica iz Zubaca, koji su u Konavlima, besumnje sa drugim svojim plemenicima, počeli sa pljenjenjem i zločinstvima.²⁰ Negde potkraj februara održan je skup naroda Riđana i Crne Gore. Uplašeni dubrovački gospari odmah su izglasali da se o tome obaveste turske vlasti u Vrhbosni i drugde gde bi trebalo.²¹ Kada su dubrovački poklisari sa haraćem početkom 1518 godine polazili na Portu, dubrovačka vlada im je naložila da usput svrate u krajišnikovu rezidenciju, te da krajišniku ili, ako bi bio odsutan, njegovom subaši preporučite dubrovačke potrebe. Oni su tom prilikom imali da se žale na pljačke i pustošenja koja Dubrovčanima u Konavlima nanose Zupci i isto tako da podignu tužbu na Riđane i Rovce, koji su se sabrali da bi pošli da plene Dubrovčane.²²

Kad je reč o celovitosti Crne Gore u XVI i XVII veku, Jagoš Jovanović je mnogo skeptičan, mada izvori u ovo vreme uvek govore o Crnoj Gori a ne o Crnogorcima kao kasnije. On piše: »Važno je pitanje preko kojeg se, po mome shvatanju, ne može olako preći, da li su Đurđev i drugi istoričari u pravu, kada, pišući o Crnoj Gori za ova dva vijeka pišu o njoj

¹⁷ Cons. rog. XXXIV, 172: Prima pars est de concedendo Rigianis decem spatias et decem clipeos, et sicut a nobis eorum litteris requerunt, pro resistendo exercitui de Cernagora.

¹⁸ Cons. rog. XXXIV, 207: de congregatione gentium de Cernagore (!) et de Rovci ad damna vicinorum.

¹⁹ Cons. rog. XXXIV, 211': pro congregationibus et mala dispositione Rigianorum et hominum que vocantur Rovci et dicti Subzi. Iz arsenala je izvučena puna ratna oprema i oružje za dva (!) vojnika Konavljana, da se pomogne odbrana oblasti od upada i razbojništva Zubaca i drugih suseda.

²⁰ Dva Turčina koji su na Brgatu hteli da odvedu sa sobom nekog dubrovačkog dečka, takođe su upućeni pomenutom kadiji (Cons. rog. XXXIV: 204', 215').

²¹ Cons. rog. XXXIV, 229': pro congregatione gentis de Rigiani (!) et de Cernagora

²² Lett. Lev. XIX, 116' (bez datuma, između 30. XII. 1513 i 27. II. 1518): contra le gente de Rigiani et Rovzi, le qual fanno congregation per passar alli danni nostri cum mala dispositione.

tako kao da je ona tada bila jedna cjelina, koja je kao takva imala ovakav ili onakav odnos prema Turcima. Svi su to oni prihvatili od J. Tomića . . . Ona (Crna Gora) je bila zbir rodova i bratstava, među sobom vrlo labavo povezanih. »Jedinokupni sabor« održavan s vremena na vrijeme, zaista je bio njihov izraz i neka veza skoro nezavisnih rodova i bratstava, knežina, ali njegove kompetencije nijesu mogle biti takve da bi im odluke važile za sva bratstva podjednako ili makar za više bratstava. Među tim bratstvima nije bilo skoro nikakve ekonomske veze, skoro nikakvih političkih odnosa, pa kako možemo da ih smatramo, budući da su malobrojna i rasuta po staroj Crnoj Gori, jednom cjelinom u uslovima vrlo niskog razvitka proizvodnih odnosa? . . . Moglo bi se tvrditi da su bratstva ojačala krajem XVI vijeka doseljavanjem iz okolnih krajeva i stapanjem u specifičnim uslovima novih porodica sa starosjedelačkim bratstvima«. ²³

Drug Jovanović ima podosta prava da postavi ovakva pitanja ali samo kad je reč o staroj Crnoj Gori, a ova vidićemo nije identična sa sandžakom Crnojevića, pa ni za nešto kasnije vreme. Inače, čudni fenomen celine Crnojevićevske oblasti pod Turcima u ovo doba je nesumnjiva činjenica. »Jedinokupni sabori«, zborovi, su bez sumnje doprinosili toj celovitosti Crne Gore, ali i skupovi o kojima govori dubrovačka arhivska građa pridoneli su jedinstvenom nastupu ali ne cele Crne Gore nego masiva koji je kasnije nazvan stara Crna Gora, što nikako ne znači da time nije jačano jedinstvo u celini. Skupovi Crnogoraca koji se pominju u dubrovačkom arhivskom materijalu nisu mogli biti obavezni za sav Skender-begov sandžak, nego samo za planinski kraj prema Hercegovini i Brdima. Oni nisu pretstavljali ustanovu zborova, koja je bliže poznata iz kasnijeg vremena, već zato što Dubrovčani ne upotrebljuju domaći naziv zbor, iako su ustanova i termin bili poznati dubrovačkoj gospodi, te su je upotrebljavala u svojoj kancelariji. Ovim skupovima svakako nisu pristustvovala cetinjske vladike, kako je to docnije bilo po pravilu na zborovima. Ali, odluke ovih zborova ne samo da su važile za pomenute planince, nego su se s njima potpuno saglasili Rovci, koji su kao Brđani potpadali pod vlast skadarskog sandžak-bega, a onda su ih zajednički naturili susednim hercegovačkim plemenima. Riđani i Zupci su se najpre opirali i spremali su odbranu, jer je izgledalo da će ih Crnogorci i Rovci pljačkati, a onda ih je zajednički skup i dogovor prelomio, te su se i oni složili s namerama Crnogoraca i Rovaca.

Koji je bio volšebni razlog da se rasuta bratstva čvrsto drže na okupu i to u akciji, i da njihovu volju prihvataju susedna plemena iz okolnih sandžaka? Sasvim je očigledno da su motivi za zbijanje plemenika morali biti bliski životnim interesima planinaca toga vremena. Jagoš Jovanović je metodološki sasvim pravilno upro prstom na privredne veze, ali je ispustio iz vida da je ekonomski momenat u plemenskim društvima drukčiji nego privredna veza razvijenih celina. Organizovana herojska pljačka, pljačkaška privreda u uslovima kad su ekonomski razvijeniji su-

²³ J. Jovanović, Br. Đurđev: Turska vlast, str. 642—3.

sedi vojnički mogli da pruže otpor, bili su onaj elemenat koji je učinio da je lako dolazilo do zajedničke odluke, da su se čak zbog uzajamnog pljačkanja zakrvljene plemenske skupine lako sporazumevale na skupovima, te se dogovarale da oplene dubrovačka ili koja druga okolna polja. To su bile i »političke« veze, koje drug Jovanović ne nalazi, jer traži savremenije vidove takvih veza. Ne treba zaboraviti da ovde nikako nije reč o pojedinim Crnogorcima, koji su kasnije pojedinačno dosta odlazili u četovanja po susedstvu. Iako su imali turskog sandžak-bega u svojoj sredini, možda imajući u vidu da je to poreklom njihov čovek, Crnogorci sa planinskog masiva prema Hercegovini i Brđanima sastavljali su skupove, te su pretnjom (ma kako da je plemensko društvo osetljivo prema principu sile) i primamljivim argumentom pljačke organizovali plemensku stihiju na širem sektoru, koji se nalazio na graničnom pojasu triju sandžaka. Takvih slučajeva kolektivnog ratnog zborovanja neće docije zadugo biti posle Skender-begove smrti, ali će se oni za vreme njegove uprave još ponoviti. Ova hronologija činjenica pa čak i samih termina mora nešto značiti i govoriti u samoj stvari!

Uostalom, za 1517 godinu poznate su činjenice i sa drugog dela Crnojevićevskog sandžaka, prema moru i Skadarskom jezeru, gde je Skender-begova vlast bila kudikamo jača, i izgleda tu neposredna i stvarna. Svakako usled znatno povećanog prebegavanja na mletački teritorij upravo ove godine velikog gibanja među Crnogorcima, pre svega planincima, došlo je do zategnutih odnosa između Skender-bega i Mlečana, pošto mletačke vlasti u susednim primorskim gradovima nisu se trudile da sultanove podanike, od kojih je trebalo redovno naplaćivati harač, vrate Skender-begu.²⁴

Za čitavo ovo vreme hercegovački vlasi su pljačkali dubrovačku granicu, ali je ova pljačka uvek nosila karakter dejstva pojedinaca, a nikada se nisu cela plemena ili skupine plemena i bratstava dizali na posed Republike, osim pomenutog slučaja Zubaca i Riđana, kad su ih na to primorali pa privoleli njihovi istočni susedi. Uostalom, u ovo doba se nije ratovalo prema Ugarskoj i prema Mlečanima (izuzev pograničnih upada), te se nije imao kud uputiti pritisak gladnih i nemirnih brđana. Ratoborni sultan Selim I vodio je ratove ali samo na Istoku. Tek sa ugarskim pohodima Sulejmana Zakonodavca i s turskim ratovanjem za jadransko primorje, suvišna će se snaga hercegovačkih vlaha istrošiti na drugim stranama, tako da će se na dubrovačkim stranama uspostaviti veća sigurnost. Poređenje s privredom i plemenskim obrazovanjem u hercegovačkih vlaha kad se proučava crnogorska povest vrlo je poučljivo. S jedne strane što su hiljadama niti bili i sami povezani s Dubrovnikom, trgovinskim saobraćajem i svim onim što gradska civilizacija i dobro uređen promet i razmena unose u rustičnu sredinu, s druge strane što su više bili u vezi s pokretima otomanske vojske, seobama i preseljavanjima već vrlo rano, i najzad, što sam teren nije pružao mogućnost za veću privrednu autarhiju, bar za Dubrovniku bliža plemena (velika udaljenost letnje

²⁴ J. Tomić, Crnojevići, Glas LXII/39, str. 64; B. Đurđev, Turska vlast, str. 45.

od strane novskog vojvode nikako nije bila opšta praksa. Novembra iste godine pominje se Prvan, vojvoda Novog, Trebinja i Zubaca,³³ pri čemu je jasna namera da se uz gradove Hercegovog i Trebinja vežu labilni Zupci. Maja nemirne 1517 godine veliki i značajni vojvodaluk Rudina povezan je sa Hercegovim, pod upravom vojvode višeg ranga.³⁴ U doba punog crnogorskog pritiska, krajem leta 1517, postavljen je vojvoda nad Drobñjacima, Banjanima, Nikšićima i Riđanima.³⁵ Avgusta 1520, posle pobune u Crnoj Gori, novi hercegovački sandžak-beg doveo je svog skupnog vojvodu Riđana i Hercegovog,³⁶ besumnje tada posle njega najvažnijeg rukovodioca vojno-upravne službe u Hercegovini. Posle pokazane nepokornosti, bežanja na mletačko zemljište i kažnjavanja Crnogoraca 1521 godine, neki Karagòz bio je, u leto 1522, skupni vojvoda Hercegovog, Banjana i Riđana.³⁷ U leto 1526 godine, pak, kad su ponovo nastale razmirice između Konavljana i Crnogoraca, postoje skupne turske vojvode za Rudine, Donje Vlahe i Hercegovini s jedne strane i inače češći vojvoda Hercegovog i Trebinja (zbog granice prema Dubrovniku) s druge strane.³⁸ Jasno je da su i u poslednjem slučaju Novljani dobili zadatak da drže u zaptu vlaške skupine prema crnogorskoj strani. Inače, osim pomenutih slučajeva u godinama pritisaka ili neposredno iza pokazane neposlušnosti crnogorskih gorštaka, skupnih vojvoda nad hercegovačkim vlaškim nahijama nije bilo, ako to izuzetno nije zahtevala rovitva situacija u samoj Hercegovini.

Zanimljivo je napomenuti da Skender-beg Crnojević nije pokretan u doba turskih pohoda u Podunavlju i Dalmaciji i na drugim stranama, dok je hercegovački sandžak-beg skoro redovno odlazio u sultanove vojne. Tako je, naprimer, bilo 1514 godine, kad su i skadarski sandžak-beg, a po Tomiću i crnogorski ratnici otišli u daleki rat.³⁹ Maja 1522, pak, skupila se u Mostaru velika vojska da se pođe na Klis i Skradin, pa je čak postojala verzija da će se sandžak-beg uputiti sa trupama u Hercegovini i Dračevicu, a odatle verovatno morem. Skender-beg Crnojević je za to vreme potpuno mirno sedeo doma. Godine 1526 on je takođe u svojoj rezidenciji.

U leto 1523 godine za Skender-bega kupovane su u Dubrovniku neke vunene i svilene tkanine, te je Senat odobrio da roba prođe bez carine.⁴⁰ Ovo se znatno češće događalo u Veneciji. Skender-beg Crnojević imao je poslovnih veza s nekim ljudima u Dubrovniku, te je iz tih veza pretrpeo i neku štetu, kad je umro neki Petar Mangurić. Da se obešteti, on je intervenisao na Porti, te je odavde izdat hoćum na Skender-bega,

³³ Cons. rog. XXXIII, 103 od 19 novembra 1514.

³⁴ Cons. rog. XXXIV, 133'.

³⁵ Isto, 173 od 26 sept. 1517; Cons. min. XXXII, 278 od 23 sept. 1517.

³⁶ Cons. rog. XXXV, 257' od 24 avg. 1520.

³⁷ Cons. rog. XXXVI, 242 od 7 avg. 1522.

³⁸ Cons. rog. XXXIII: 138, 148'.

³⁹ J. Tomić, Crnojevići, Glas LXII/39, str. 54—5, bel. 226.

⁴⁰ Cons. rog. XXXVII, 19 od 1 avg. 1523: pro Schenderbego, sanzacho dominii de Cernoevich.

koji ga je poslao u Dubrovnik. Međutim, Dubrovčani su Skender-begov slučaj predstavili preko svojih poklisara na Porti kao svoju štetu.⁴¹ Ipak, ni posle toga nisu prestale Skender-begove porudžbine u Dubrovniku. Tako, maja 1526 od 100 litara olova načinjena su duos lambicos pro sanzacho Cernegore, kako je već ovaj pisao dubrovačkoj gospodi.⁴²

Sa Kotorom, kao sa susednim mletačkim gradom, Skender-beg Crnojević morao je imati daleko više veza i dodira, mada se o njemu u kotorskim notarsko-sudskim knjigama sačuvala samo jedna beleška iz 1520 godine, koja se tiče njegove posluge.⁴³ Uostalom, Crnojević je u Kotoru imao dve udate sestre, tako da se sa svojim zetovima i nećacima često sastajao ili im je krišom slao poverljive ljude.⁴⁴ Skender-beg je, uopšte, sav bio okrenut svome teritoriju ka Kotoru i moru, pre svega Grblju, gde su se nalazila poznata solila. O ovim solilima ima relativno dosta vesti.⁴⁵ Neki dubrovački arhivski podaci takođe govore o grbaljskoj soli, i to uglavnom kad se radilo o brodovima za prevoz ove soli. Septembra 1517 godine Dubrovački senat je odobrio da dva dubrovačka brodića (gripa) mogu preuzeti grbaljsku so sa neke kotorske karavele na ušću Neretve, s tim da se so istovari u turskoj slanici na Neretvi; ovo je učinjeno na pismo crnogorskog sandžak-bega Skendera, koji je pisao da je to carska so.⁴⁶ Slučaj se ponovio i jula sledeće godine, kad su dva dubrovačka gripa za prevoz 2500 merica grbaljske soli, upućena kotorskom barkom iz Hercegnovog u Neretvu, tražila kadija i emin Novog.⁴⁷ Maja naredne, 1519 godine dati su dubrovački brodići Dautu, eminu Hercegnovog, da u Neretvu preveze salem (!) de Gerbagl et Sutorina, ali na račun eminov.⁴⁸ Septembra 1519 emin je iz Hercegnovog i Grblja dovezao so u Neretvu, do Usinja, te su mu Dubrovčani obezbedili barke da teret prebaci u Gabelu, ali opet samo na eminov trošak.⁴⁹ Dubrovčani se nisu bojali konku-

⁴¹ Cons. rog. XXXVII, 286 i 287 od 24 i 27 marta 1525: per Schenderbegum, sanzachum Cernegore; pro avania Schenderbeghi Cernoevich. U seriji Lett. Lev. za 1525 godinu nije sačuvano uputstvo poslanicima na Portu, tako da se pored senatske odluke neka bliža dubrovačka argumentacija nije sačuvala.

⁴² Cons. rog. XXXVIII, 118^a od 4 maja 1526.

⁴³ *Stjepčević-Kovijanić*, Jedan podatak o Skender-begu Crnojeviću, Istoriski zapisi br. 2 za 1953, Cetinje, str. 277.

⁴⁴ *J. Tomić*, Crnojevići, Glas LXII/39, str. 60.

⁴⁵ O tome vidi pre svega u literaturi: *I. Stjepčević*, Kotor i Grbalj, Split 1941, str. 82—4; *Sl. Mijušković*, Jedna odluka kotorskog tajnog vijeća o Grblju iz 1512 godine, Istoriski zapisi br. 1—2 za 1956, str. 325; *J. Tomić*, Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore, Spomenik SKA XLVII, Beograd, str. 36—8; *J. Tomić*, Crnojevići, Glas LXII/39, str. 54—63; *J. Tomić*, Politički odnos Crne Gore prema Turskoj 1526; 1684 god., Glas SKA LXIII, Beograd, 1904, str. 20—1; *B. Đurđev*, Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića, POF II, Sarajevo 1951, str. 42 i 43; *B. Đurđev*, Turska vlast, str. 39 i 40.

⁴⁶ Cons. rog. XXXIV, 171^a od 3 septembra 1517: sal imperatoris de Gerbagl, sicut nobis scribit Schenderbeg, sanzachus Cernegore.

⁴⁷ Dubrovčani su ovoga puta odbili zahtev, te su u vezi s tim pisali eminu i hercegovačkom sandžak-begu: Cons. rog. XXXIV: 272 i 273 od 15 i 19 jula 1518.

⁴⁸ Cons. rog. XXXV, 92 od 23 maja 1519.

⁴⁹ Isto, 132^a od 26 septembra 1519. — O grbaljskoj soli i solanama ima još pomena na drugim stranama: *Marina Sanuda Odnosaji*, Arkiv V: 11, 18, 20, 29, 29, 29,

pobijenim pod Hercegnovim. Možda su opšte političke prilike naлагale da se to pitanje tada ponovo postavi, pa se ispostavilo da je imenovani sklav u međuvremenu umro. Jedan od razloga mogao bi biti taj što je umro sklav koji je već radio na samoj stvari, te mu se samo tražila zamena. U ovom drugom slučaju Skender-beg bi umro tek negde početkom leta 1530 godine. Ipak, navedena mogućnost teško da može doći u obzir. Jer, da je Skender-beg umro, obavljajući dužnost kao sklav, to bi ostavilo kakav trag u dubrovačkim dokumentima. Uostalom, i iz dokumenata od jula 1530 dobija se utisak da je na celu stvar pala prašina, dakle da je protekla kakva pauza od imenovanja za sklava, pa i smrti i ponovnog pokretanja predmeta jula 1530. Ipak, u svakom slučaju, Skender-beg Crnojević je bio živ ne samo 19 juna 1529, nego još nekoliko meseci posle toga, dok dubrovačko pismo nije stiglo u Štambol, dok ga Porta nije odredila za sklava, i dok o tome nisu obavешteni i dubrovačka vlastela i on sam. Skender-begovu smrt treba, ponajpre, staviti u jesen 1529 godine.

Ima još jedan interesantan podatak koji se odnosi na Crnu Goru sredinom 1529 godine, a koji se može nadovezati na analizu koja se ovde upravo vrši. Sedmog avgusta 1529 dubrovački senat je izglasao da se uzvrati darom novom kadiji Hercegnovog i Crne Gore, koji je Dubrovčanima doneo na dar stvari u vrednosti od 20 dukata; odlučeno je da se na kneza i Malo vijeće prenese ovlašćenje da daruju *takevog* novog kadiju.⁶¹ Kad se pregleda čitava dubrovačka građa o novskim kadijama, onda se mora zaključiti da je ovakav kadija Hercegnovog i Crne Gore jedan i jedini. Uostalom, i sam dokument upućuje da je takvo zvanje bilo novo, i da Senat nije mogao odmah da odredi uzdarje, pošto se ono menjalo, s obzirom na položaj i funkcije određenog lica ili na tekuće uslove. Postoje, izgleda, dve mogućnosti da se objasni pojava ovog kadije: a) da je Skender-beg Crnojević umro u toku jula 1529, te je određen novi kadija da privremeno iz Hercegnovog administrira i Crnom Gorom, dok se ne obavi prenos vlasti i odredi budući položaj crnogorskog sandžakata;⁶² b) da je upravo ovaj hercegnovski crnogorski kadija onaj koji se beleži kao kadija Hercegnovog koga je Porta označila kao kadiju, da zajedno sa Skender-begom Crnojevićem, kao sklavom, izvrši sultanovu volju povodom događaja koji se sa dubrovačkim seljacima zbilo pod Hercegnovim. Ovaj drugi slučaj kudikamo pre dolazi u obzir, jer postavljanje novog kadije, kad se već želelo da kadija iz Hercegnovog bude izvršilac fermana, povuklo bi za sobom novo adresiranje sultanove zapovesti. Ustvari, jula 1529 se jedino moglo odrediti u Carigradu ko će biti ozna-

⁶¹ Cons. rog. XXXIX, 241': de donando cadie novo Castra novo st Zernegore; donavi tali cadie novo.

⁶² Kadija bi mogao da ima u to vreme neposrednu upravu nad Crnom Gorom, kao što su u vreme Skender-bega i ranije neposrednu vlast nad Grbljem imali carev emin i kadija (B. Đurđev, Turska vlast, str. 40 i 48, bel. 22 i 23, po označenoj literaturi). K. Jireček je za Skender-bega Crnojevića, naprimera, rekao da je bio »carev kadija« (Jireček, Istorija Srba, I, Beograd 1952, str. 405). Vidi o ovome i komentar: B. Đurđev, Turska vlast, str. 46.

čen u fermanu, i jula imenovan kadija mogao se početkom avgusta predstaviti u Dubrovniku. Da se prihvati prva data mogućnost najviše smeta mali vremenski raspon. Prema tome, izlazilo bi da je avgusta 1529 godine Skender-beg Crnojević svakako još bio u životu, te da je upravo tada primio imenovanje u fermanu.

Ovim bi dubrovačka arhivska građa bila iscrpljena za pitanje o Skenderu Crnojeviću i o Crnoj Gori za vreme njegove sandžak-begovske vlasti. Kao što se vidi, dubrovački podaci se uglavnom odnose na Skender-begove veze s Dubrovnikom, na hronologiju njegovog namesnikovanja i na stanje na crnogorsko-hercegovačkoj granici u vreme njegove uprave. Dodiri Skender-begovi sa Dubrovačkom republikom bili su relativno retki i imali su poslovni karakter. Sam Dubrovnik nije imao potrebe da se obraća na crnogorskog namesnika, iako je on smatran za Republičinog prijatelja. Mnogo je važnije pitanje o stanju u plemenskom svetu na hercegovačko-crnogorskoj međi. Zbog podataka o ovome dubrovačka građa je i značajna kad je reč o povesti Crne Gore u drugoj i trećoj desetini XVI stoleća.

II

Ono što bi trebalo učiniti jeste da se prikazani dokumenti povežu za problematiku koju je postavila dosadašnja historiografija za posmatrani period crnogorske prošlosti.

Kako izneseni podaci osvetljavaju osnovno pitanje o snazi turske odnosno Skender-begove vlasti u Crnoj Gori? Danas se nauka više ne može zadovoljavati uprošćenim i pomalo pristrasnim objašnjenjima Rucarca i Tomića. Nije tačna Tomićeva misao da Crnogorci nisu pružali otpor Turcima, iako stvarni otpor nije zabeležen pri samom nastupanju Turaka i osvojenju Crne Gore i Grblja. Ali, ako se ne misli uopšte uzimati u obzir mišljenje L. Tomanovića i starijih crnogorskih pisaca, hoće li se prihvatiti tumačenje Jagoša Jovanovića da je posle Skender-begove smrti Crna Gora nominalno pripojena Skadarskom sandžaku, ali da Turci nisu imali stalne vlasti u Crnoj Gori, nego da je stvarna vlast ostala u rukama plemenskih starešina u nepristupačnim krajevima; i da je Skender-beg iz Žabljaka pokušavao da organizuje što veću kontrolu nad narodom u brdovitim krajevima, ali je »narod ostavši bez državne vlasti počeo da živi posebnim životom, osobitim i vrlo tipičnim u takvim uslovima života i opstanka«. ⁶³ Možda je tačno Đurđevljevo stanovište da »istorisku istinu treba tražiti negde u sredini ova dva gledišta«, ⁶⁴ samo gde bliže povući tu sredinu, i na osnovu kakve građe, kad ni ona Đurđevljeva turska pa ni ova dubrovačka ne mogu izravno ući u suštinu stvari.

⁶³ J. Jovanović, Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti, Cetinje, 1948, str. 54—5.

⁶⁴ B. Đurđev, Turska vlast, str. 27.

Po drugu Br. Đurđevu izlazi da je Crna Gora dolaskom Skenderbega Crnojevića i sa proglašavanjem Crnogoraca za slobodne, spahijama nepotčinjene seljake-filuridžije dobila izvestan poseban položaj, da je čak i Skender-beg poštovao u izvjesnoj meri domaće pravo i da je sve to postignuto kako zbog otpora življa, tako i zbog siromaštva i graničnog položaja zemlje.⁶⁵ Treba, međutim, otići dalje i utvrditi da su se Crnogorci opirali i samom Skender-begu Crnojeviću, i to ne samo zbog njegovih pokušaja da guli narod (Đurđev) ni zato što bi eventualno bio okrutan (J. Jovanović), nego zato što je bio predstavnik jedne vojne-feudalne države, ma kako da su Crnogorci uživali položaj slobodnih seljaka. Harač sultanu je i dalje ostao, a harač su Crnogorci odbili da plate još 1510 i 1513 godine.⁶⁶ Pasivan otpor da se ne plati harač predstavljalo je bekstvo na mletački teritorij. Zbog ovoga je Skender-beg intervenisao kod Mlečana još 1517 godine.⁶⁷ Godine 1523 Portini popisivači su pored 3151 kuću i baštinu zaveli i 572 »prazne« baštine, što znači da je 15,38% obveznika izbeglo za kratko vreme turske vlasti.⁶⁸ Godine 1521 sandžak-beg Crnojević je došao da kazni seljake u blizini Kotora.⁶⁹ Možda sve Skenderbegove »mrtve« duše u defteru i nisu pri popisu baš sve bile »mrtve«, i možda je obeštećenje na ovaj način bio Skenderov pokušaj da parira stalno prebegavanje njegovih podanika. Teško će se dokazati tvrdnja druga J. Jovanovića da je Skender-beg bio okrutan prema narodu i naročito da je vršio masovne pokolje, ali je sigurno da su njegovi podanici, koji su želeli da budu slobodni od svake steže danaka, i zakonsko i mimozakonsko skupljanje dažbina smatrali teretom i okrutnošću kojih se treba lišiti. Otpor Crnogoraca turskoj vlasti, nesumnjivo je postojao, ali on nije imao nacionalni ili politički karakter nego društveno-ekonomski, a politički karakter dobijao je on samo zbog stalnog ponavljanja i razmera koje je uzimao.

Iako je raspolagao ovim podacima, Br. Đurđev je smatrao da se ne može govoriti da bi turska vlast u Crnoj Gori bila nesigurna. »Iz otpora naroda, pisao je on, ne može se izvesti zaključak da turska vlast nad Crnom Gorom u to vreme nije bila čvrsta«. »Kad bi bilo tačno da Skender-beg nije imao kontrole nad brdskim krajevima, otkud onda masovno bekstvo Crnogoraca na mletačko zemljište iz tih krajeva!«. »Mislim, pisao je on, da se dade lako zapaziti da je za vreme Skender-bega Crnojevića kao i ranije turska vlast bila potpuna«. ⁷⁰ Drug Đurđev smatra da je turska vlast u Crnoj Gori bila sigurna zato što je postojala teritorijalna celo-

⁶⁵ Isto, str. 47—8, 76.

⁶⁶ *Marina Sanuda Odnosaji*, Arkiv VIII, Zagreb 1863, str. 338, 360 i 398; *B. Đurđev*, Turska vlast, str. 38.

⁶⁷ *Marina Sanuda Odnosaji*, Arkiv, VIII, 28. Bežanja crnogorskih haračara bilo je pojedinačno i ranije, naprimer 1503 godine (*Marina Sanuda Odnosaji*, Arkiv VI, 249).

⁶⁸ *B. Đurđev*, Turska vlast, str. 39. Preračunavajući jedan podatak o šteti usled prebegavanja turskih podanika iz Crne Gore, Đurđev je našao da su se 1523 godine nalazila 833 haračka obveznika u bekstvu (Isto, str. 51, bel. 59).

⁶⁹ *J. Tomić*, Prilozi, Spomenik SKA XLVII, str. 41.

⁷⁰ *B. Đurđev*, Turska vlast, str. 45—6, 114.

kupnost Crne Gore u Skender-begovo vreme, i da su na njoj radili kako sam sandžak-beg Crnojević tako i preostali feudalni elementi, koji su sve do kraja XVI veka predstavljali ne samo čuvare teritorijalnog jedinstva nego i uporište vrhovne, turske vlasti.⁷¹ Pri svemu tome, drug Br. Đurđev ipak treba da dokaže: a) da su Crnogorci iz brdskih krajeva a ne iz sela prema moru i u pitomijoj oblasti prema Skadarskom jezeru, kao ono 1517 godine, bežali pod okrilje lava Sv. Marka; i b) da su zaista feudalni elementi, o kojima piše, bili jemstvo teritorijalnog jedinstva Crne Gore, koja zaista postoji u Skender-begovo vreme, za razliku od stanja kasnije.⁷²

Šta pokazuju, međutim, dubrovački podaci? Po dubrovačkim dokumentima o stanju na crnogorsko-hercegovačkoj granici izlazi da Skender-beg Crnojević nije uspostavio iole čvrstu vlast nad bratstvima, koja su za vreme čitavog niza godina vodila pravi pljačkaški rat, udruživala se sa Rovcima, izvan Crnogorskog sandžakata, te su ili nametala vlast Riđanima i Zupcima, ili su protiv njih vodili rat kao celina («crnogorska vojska»). Drug J. Jovanović, dakle, ima pravo kad govori da je živalj u brdskim krajevima stvarno bio bez državne vlasti, iako državno-pravno nesumnjivo uklopljen u Otomansko carstvo. Da je Skender-beg nešto pokušavao možda bi govorio samo podatak da je on Dubrovčanima predao dva lopova i pljačkaša iz Konavala. Ali, da li ih je on uhvatio, ili su ove lopove, da se sama opravdaju za svoje upade, njemu predala pogranična naselja, tim pre što je te iste 1526 godine samim Dubrovčanima pretila opasnost od Crnogoraca? Ratna zborovanja i pljačkaški pokreti, dakle jedan oblik bezvlašća, bio je način privređivanja oskudnih planinaca, a borba za životni opstanak jača je nego bojazan od vlasti. Stanje na granici i u vezi s tim sazivanje skupova pokazuje da upravo ima onoga što je drug Đurđev osporio da je elemenat za stvaranje celokupnosti: nametanje razloga jače skupine, koja u datom trenutku postaje predvodnik i kičma privremenog saveza.⁷³ Razume se, u ovim se slučajevima ne bi radilo o celokupnosti cele Crne Gore. Svaka druga ukupnost u Crnoj Gori u ovo vreme teško će se moći utvrditi za brdske krajeve, ali za susedne Dubrovčane je i ona bila celovita!

Podaci Marina Sanuta potvrđuju da brđani Crne Gore nikako nisu bili pitomi elemenat ni pre dolaska ni za vreme Skender-begove vlasti u Crnoj Gori, i da im je pljačka suseda bila jedan od načina privređivanja. Zajedno s Turcima ili bez njih, pod vidom političkih, graničnih nesuglasica s Mlečanima ili bez ikakvih vidova, obično u manjim skupinama, pljačkali su Crnogorci sa svog brdskog terena mletačko područje. Sanuto je ove pljačke zabeležio za avgust i septembar 1499 godine, za juli i novembar 1500, za mart 1503 godine. Kada su novembra 1500 mletački stratioti iz Kotora snažno pružili otpora, Crnogorci su sazvali zbor,⁷⁴

⁷¹ Isto, str. 104 i 119.

⁷² Na račun feudalnih elemenata u Crnoj Gori u XVI i XVII veku ima ozbiljnih rezervi. Vidi: C. Kostić, nav. m., 702; P. Mijović, nav. m., str. 112—4.

⁷³ B. Đurđev, Turska vlast, str. 119.

⁷⁴ Marina Sanuda *Odošaji*, Arkiv V, str.: 76, 78, 83—4, 149; Arkiv VI, 238.

svakako da se svi bolje prikupe i odvrte borbom, koja je započela inicijativom samo pripadnika sela Orahovca. Juna 1505 na nepokorene brđane jedan je sandžak-beg poveo pravi pohod, na čelu 600 vojnika; on je izveo iznenadni napad protiv ovih sultanovih neposlušnika, te je pohvatao 500 duša, a mnoge je pobio i pokazao najveće surovosti.⁷⁵

Važno je napomenuti da situaciju u Crnoj Gori krajem 1519 godine, o kojoj govore analizovani dubrovački podaci, potvrđuju vesti iz Sanutovog *Dnevnika*. Još 27 decembra 1519 poslata je iz Carigrada vest za Mletke da je turska vojska upućena prema Valoni i Hercegovnom, te da će određeni sandžak-bezi jezdit ka zemlji Crnojevića i Crnoj Gori, drugi pak će ići za Himeru.⁷⁶ Iz Budve 8 odnosno 12 januara i iz Kotora javljeno je u Veneciju o zgodama (ocorentie) koje se događaju u crnogorskom susjedstvu. Turci su došli u Crnu Goru, te su uništili sela da bi pripitomili Crnogorce, koji nisu hteli da budu pokorni sultanu (quelli Turchi venuti a Montenegro havendo brusato ville se fano assa cosse per domar quelli non voleano star soto il Signor Turcho).⁷⁷ U Kotoru su se tada znale i pojedinosti: da su tih dana došla četiri sandžak-bega, dva sa severa a dva odozdo, vodeći oko 15000 ljudi da bi opkolili Crnogorce (per intorniare quelli di la Montagna Negra), koji su prestali da se pokoravaju Crnojeviću a time i sultanu; sultan ih je poslao da unište Crnogorce, te su već spalili pet sela i pobili mnogo ljudi. Crnogorci su zbog svega toga bežali na mletačko područje, te je u Budvu iz Kotora isplovio jedan mletački kapetan galije.⁷⁸

Otvorena pobuna Crnogoraca i otkazivanje poslušnosti sandžak-begu i Turcima koncem 1519 godine samo je logična posledica razvoja stvari još od 1517 godine, kako se to lepo utvrđuje upravo iznesenim dubrovačkim podacima. Izgleda samo da je taj pokret 1519 već početkom godine bio u vezi sa sličnim pokretom protiv Turaka u susednoj severnoj Albaniji. Još 14 marta, naime, upućena je poruka gospodarima u lagunama da je Porta poslala četiri sandžak-bega protiv Arbanasa u oblasti Dukadina i protiv onih iz Crne Gore, iznad Kotora, te je traženo da se u Boku Kotoru pošlje koja galija ili providur armade.⁷⁹ Dvadesetog marta, pak, iz Kotora je javljeno u Veneciju da turska vojska nije došla u Crnu Goru, nego da su prispela dvojica kadija i dva sklava da bi stvari postavili na svoje mesto.⁸⁰ Odmetanje, međutim, počelo je ranije, te je pitanje ne bi li

⁷⁵ Isto, Arkiv VI, str. 293.

⁷⁶ *Marino Sanuto*, I Diarii, t. XXVIII, Venezia, 1890, str. 235. Za sve ispise po originalu dugujemo kolegi dr. Gl. Stanojeviću.

⁷⁷ *Marina Sanuda Odošaji*, Arkiv VIII, str. 68. — Što je ovaj podatak izostavio J. Tomić, može biti razumljivo, s obzirom na njegovu pristrasnost, i pošto ovaj podatak govori protiv njegove teze, ali je čudno što ga nije zapazio i iskoristio drug Đurđev, a naročito crnogorski historičari, koji se zaista suviše oslanjaju na svoju tradiciju umesto da istraživački obore gledišta protiv kojih se bore.

⁷⁸ *M. Sanuto*, nav. d., t. XXVIII, str. 231, Vidi i str. 259 od 1. februara.

⁷⁹ *M. Sanuto*, nav. d., t. XXVII (1890), str. 120. Da bi se izbegao kakav skandal, odmah su upozorene mletačke vlasti u Kotoru, Baru i Ulcinju da ne primaju ljude protiv kojih je sultan pokrenuo pohod (Na istom mestu).

⁸⁰ *M. Sanuto*, nav. d., t. XXVII, str. 133.

se već 1517 godina, kad je »crnogorska vojska« delovala prema Hercegovini mogla označiti kao godina pune akcije, jer se stvari ne mogu ceniti po tome je li određena pojava poprimila vid pljačkanja ili kakav drugi karakter na dubrovačkoj granici. Godine 1519, naprimjer, nema ničega na dubrovačkoj strani, pa ipak ne može biti sumnje u pobunu. Posle svega toga, jedan od zaključaka koji treba izvesti je sledeći: ne samo da nije tačno Tomičevo gledište da je Crna Gora tek u Morejskom ratu pružila organizovani i jači otpor Turcima, i ne samo da ovaj otpor treba prebaciti u doba Kandiskog rata, nego njega valja tražiti u vreme Kiparskog rata, a po svemu izgleda da u izvesnim delovima Crne Gore protivljenje turskoj vlasti pa i kontroli počinje, pre svega iz socijalnih razloga, još od samog početka.⁸¹

Ono što možda najviše unosi zabunu u redove polemičara jeste, pre svega, sam pojam Crne Gore u Skender-begovo i kasnije vreme. Drug Br. Đurđev je zaista minuciozno i odista majstorski utvrdio granice sandžaka kojim je upravljao Skender-beg Crnojević. U vezi s tim autor piše: »I stoga je jasno da je Crna Gora u prvoj polovini XVI veka obuhvatila oblast kojoj su granice bile na severu plemenske granice Pješivaca, Kčeva i Cuca, na zapadu granice katunske nahije sa Poborima, Braićima i Mainama, jugozapadno i jugoistočno granice sadašnje Crmničke i Riječke nahije, a na istoku desna obala Morače i Zete«. I dalje: »Za nas je naročito važno da Crna Gora u XVI i XVII veku nije obuhvatala samo brdovite krajeve sa izrazito plemenskom organizacijom . . . Granice Crne Gore u XVI i XVII veku nisu bile iste sa granicama one brdovite oblasti za koju se tvrdi da nije bila pod turskom vlašću. Ta oblast se počela formirati krajem XVII veka, a formirana je u XVIII veku . . . Tada je postao pojam Crne Gore u kojoj Turci nisu imali trajne vlasti. To shvatanje oblasti Crne Gore živi u narodu i zabeleženo je kao narodno predanje, ali to nije potpuno ista oblast sa Crnom Gorom XVI i XVII veka, čije su granice šire od toga pojma Crne Gore«.⁸²

Turski defteri pored naziva Kara dag primenjuju i Ćirn ili (zemlja Crnojevića), naprimjer u popisu nekih brdskih i malisorskih plemena iz 1497 godine.⁸³ Dubrovčani takođe imaju dva naziva: Crna Gora, kad je reč o bratstvima koja su se udruživala i tukla s Rovcima, Riđanima i Zurcima i — sandžak Crnojevića, sandžak dominii de Cernoevich, pored sandžakata Crne Gore, kad je reč o oblasti kojom je upravljao Skender-beg. Pored toga, oni početkom XVI stoleća još upotrebljavaju nazive Gornja i Donja Zeta. Milećani takođe prave razliku. Za Marina Sanuta Crna Gora

⁸¹ Prof. dr. Br. Nedeljković (u razgovorima 1955 god.) izveo je zanimljivu hipotezu da, ne obazirući se mnogo što u objavljenim defterima stoji o uvođenju filuridžiskog sistema u Crnoj Gori sa Skender-begom, treba pretpostaviti da je Crna Gora od samog zasnivanja turske vlasti uživala pomenuti status. Smatramo da bi se ova hipoteza eventualno mogla uzeti u postupak samo za planinske oblasti Crne Gore, koje lučimo od ostalog dela sandžakata. Neke nove indikacije o samom položaju Crne Gore pod Turcima dobiće se iz podataka o položaju Krajine i Poljica pod Turcima, koje je proučio i priredio za štampu dr. Ivo Grgić.

⁸² B. Đurđev, Turska vlast, str. 55 i 60.

⁸³ Isto, str. 30 i 36. bel. 5a.

je današnja stara Crna Gora, lučeći od ove Gornju i Donju Zetu i Crmnicu; na jednom drugom mestu on Crnu Goru stavlja pored zemlje Crnojevića,⁸⁴ tj. pored onoga što od sandžakata Skender-begovog ostane kad se odbije Crna Gora. Biće da je naziv sandžak Crne Gore (pored naziva sandžak oblasti Crnojevića) došao od dominantne oblasti, Crne Gore, ali da ni početkom XVI veka pojam Crne Gore nije se potpuno poklapao s oblašću Crnojevićevske države, čak i kad se, razumljivo, stavi po stranu Grbalj. Ovim se nikako ne dovodi u pitanje granica koju je Đurđev utvrdio za sandžak Crne Gore a ne razume se za Crnu Goru. U svakom slučaju u sandžakatu kojim je upravljao Skender-beg Crnojević postojala su dva prilično odelita dela: planinski, prema zapadnoj i severnoj granici (koji Dubrovčani i Mlečani a svakako i domoroci zovu tada Crnom Gorom), u kome je gospodareći položaj zauzimala nahija Pješivci, i pristupačniji i pitomiji krajevi Riječke i Crmničke nahije.

Bez ikakve sumnje, Crnogorci su se u planinskom pojasu koji je gore označen, već u ovo doba ili tačnije upravo od ovog vremena, subjektivno osećali, slobodni, kako to već može brđanin, zadojen plemenskom psihologijom, s oružjem u ruci. Ništa tome nije smetalo što je i njihov krš ulazio u sastav sandžaka, i što su možda isprva otkom i prilično uredno plaćali neki vlaški dukat. Kako su ove planinske oblasti predstavljale jezgro kasnije, ili današnjim rečnikom stare Crne Gore, shvatanja ovih gorštaka ušla su u tradiciju, koja je onda, kad su historičari stvar uzeli u ruke, počela da se navlači na svu pa i na Skenderbegovu Crnu Goru, tačnije sandžak ranije crnojevićevske oblasti. U tome što su se Crnogorci (tj. jedan njihov deo) mogli subjektivno osećati slobodni (nemajući među sobom turske trupe, izgrađene vlasti a naročito ne socijalno podvlašćeni kao kmetovi i raja) i u doba kad su Turci i staru Crnu Goru mogli računati kao uključenu u njihovo carstvo, dok je ova stvarno izmicala od samoupravnih povlastica ka samoupravi (uporedo s jačanjem plemenske vojne demokratije), i za onaj mali krug Crnogoraca iz redova glavara koji su ipak bili primorani da održavaju kakav takav dodir s Turcima, — nalazi se osnovna kontroverza u tumačenju položaja Crnogoraca prema Turcima u XVI i XVII stoleću. Dok su suprotni historiografski tabori hteli da stvari pridu samo jednostrano, sa stanovišta suvog slova arhivskih podataka i državnog prava ili opet tradicijom (i to onom iz kasnijeg vremena) i odbacujući svako stvarno arhivsko istraživanje, uz dinastičko-političke i partikularističke koncepcije i uz razlike u ličnoj kulturi i mentalitetu, — drukčije i nije moglo biti. Danas, međutim, treba prevazići razvoj problema po liniji krajnosti i vratiti se tlu činjenica, koje je ipak majka historiskog rada.

⁸⁴ *Marina Sanuda Odnosaži*, Arkiv V, str. 78, 109; *M. Sanuto*, nav. d., t., XXVIII, str. 235.

Résumé

LES RENSEIGNEMENTS DE DUBROVNIK CONCERNANT SKENDER-BEY ET LE MONTÉNÉGRO SOUS SA DOMINATION

Ayant donné la caractéristique et l'importance des documents venitiens, serbes et turcs, l'auteur établit l'endroit des renseignements de Dubrovnik, qui ne sont pas nombreux, dans son étude de la période de Skender-bey Crnojević. L'auteur effectue d'abord des corrections chronologiques en établissant que Skender-bey est venu au pouvoir du Monténégro en 1513 et non en 1514 (probablement après une révolte des Monténégrins) et qu'il est mort non en 1528, mais en 1529 ou plutôt au commencement de 1530. Skender-bey avait beaucoup moins de rapports d'affaires avec Dubrovnik qu'avec Kotor, mais cependant les rapports existaient avec le gouvernement (échange de la monnaie, commandes des marchandises et la suppression de la douane sur ces mêmes marchandises) aussi bien qu'avec des marchands particuliers.

Les renseignements concernant la situation à la frontière monténégrino-hertzégo-vinienne sont très importants. En se servant des renseignements de Marin Sanud, l'auteur suit les actions des Monténégrins rebelles depuis le milieu de l'année 1517 jusqu'au commencement de 1520: le rassemblement des Monténégrins, leurs pourparlers avec les Rovci des montagnes monténégrines, la pression sur, puis l'action commune avec les Ridani et les Zubci d'Hertzégovine qui, s'appuyant sur les Monténégrins, faisaient le pillage de la frontière de Dubrovnik, non seulement individuellement, ce qui existait presque depuis toujours, mais également par bandes. Ce qui entraîne, à la fin de 1519, l'expédition punitive du bey d'Hertzégovine et encore de trois autres sandjak-beys pour soumettre les Monténégrins dont la rébellion se fonda, au commencement de 1519, avec le mouvement analogue des Albanais du sandjak Dukadjin. Les événements à la frontière monténégrine entraînent également des changements administratifs en Hertzégovine où les commandants communs turcs s'imposent à quelques groupes valaques. L'influence du Monténégro dans l'Hertzégovine orientale est maintenant évidente.

Dans la deuxième partie de son travail, l'auteur compare ses renseignements de Dubrovnik aux renseignements des sources publiées et aux résultats des recherches faites jusqu'à présent. Il considère qu'avec la définition de l'idée géographique du Monténégro de l'époque on aborde la solution de la contradiction fondamentale concernant les rapports du Monténégro avec les Turcs. L'auteur considère que l'idée géographique du Monténégro ne peut pas être identifiée avec le territoire du sandjak des Crnojević qui s'appelle aussi le sandjak du Monténégro à cause de la région dominante du Monténégro, pour le reste il s'accorde avec les frontières établies par B. Đurđev. Il tâche de donner une nouvelle interprétation du problème de la liberté des Monténégrins sous la domination turque en établissant que les luttes contre les Turcs et le refus d'obéir du massif du Monténégro commencent, contrairement à l'opinion de J. Tomić, déjà très tôt. L'avis de l'auteur est qu'on ne peut pas chercher, dans le milieu social du Monténégro au XVIème siècle, l'aspect politique et économique dans les rapports entre montagnards comme on le fait dans les milieux sociaux plus développés (ainsi que le fait, à tort, J. Yovanović), il affirme cependant que des rapports sui generis réels existaient et que ce fait résout le phénomène de l'unité du Monténégro au XVIème siècle.